

היבטים דיאכרוניים של השימוש ב"ויהי" בסיפור המקראי

1. מבוא

במחקר הבלשני מקובלת החלוקה של לשון המקרא לשתי חטיבות – העברית המקראית הקלסית והעברית המקראית המאוחרת.¹ העברית הקלסית מוצגת בתורה ובנביאים ראשונים, ואילו העברית המקראית המאוחרת מאפיינת את ספרי דברי הימים, עזרא–נחמיה, דניאל, אסתר וקהלת. מקובל גם על רוב אנשי הלשון לייחס את החטיבה הראשונה לתקופת בית ראשון ואת החטיבה השנייה לתקופת בית שני.

עד לפני כשלושים שנה עלתה השקפה זו של הבלשנים בקנה אחד עם השקפת המומחים בביקורת המקרא. אולם משנות השבעים של המאה הקודמת הולכת וגוברת בין אנשי המקרא באירופה ובארצות הברית השקפה אחרת. מסיבות שונות השתכנעו רבים מהם שספרי התורה נכתבו, בכללותם פחות או יותר, בתקופה הפרסית.² היום דעה זו נפוצה מאוד. וגם לגבי נביאים ראשונים, ושמה לגבי כל ספרי התנ"ך כולו, יש נטייה ניכרת לאחר את תאריכם המשוער.

בתגובה להתפתחות הזאת בחוג אנשי המקרא הצביעו בלשנים על כך, שחקר לשון התורה אינו מאפשר תאריך מאוחר כל כך.³ אוצר המילים של התורה ושל נביאים ראשונים שונה בפרטים רבים מאוצר המילים של הספרים המאוחרים. מבחינת המילון והפרזיולוגיה קרובה העברית הקלסית לכתובות שמתקופת בית ראשון, ואילו העברית המקראית המאוחרת מתקרבת בתכונות רבות ללשון המגילות מקומראן ואף ללשון חכמים. בנוסף מתאפיינת העברית המאוחרת במילים שאולות מארמית ומפרסית.

1. ראה למשל אבי הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב, עמ' 13–63.
2. ראה למשל J. L. Ska, *Introduction à la lecture du Pentateuque: Clés pour l'interprétation des cinq premiers livres de la Bible*, Bruxelles 2000.
3. ראה A. Hurvitz, "Can Biblical Texts be Dated Linguistically?", in A. Lemaire & M. Sæbø (eds.), *Congress Volume Oslo 1998, VTSup 80*, Leiden 2000, pp. 143–160.

התעקשו אנשי המקרא המבקשים לאחר את תאריך הטקסטים ואמרו, שאוצר מילים אינו מוכיח כלום, מאחר שהוא ניתן לבחירה של המחבר.⁴ אולם גם בתחום התחביר שונה העברית הקלסית מן המאוחרת. להלן אדגים את ההבדל בתחום זה בשימוש במילת ויהי. לכאורה אין הבדל בשימוש בצורה הזאת בין סיפורי התורה ונביאים ראשונים לסיפורים שבספרים המאוחרים. אולם, כפי שנראה, יש הבדלים מהותיים גם בתפוסת של הסינטגמה הזאת וגם במבנה התחבירי עצמו.

2. תיאור השימוש ב"ויהי" בסיפור המקראי

רות א 1: ויהי בימי שפט השפטים ויהי רעב בארץ.

כל אחד מכיר את דגם המשפט הזה מספר רות, וכל אחד מזהה אותו בקלות כדגם מקראי מובהק. המאפיינים שלו הם:⁵

א. צורת ויהי שבראש המשפט אין לה כל מטען סמנטי. מה היה – זה נלמד מן המשפט העוקב. בכך שונה ויהי הראשון בפסוק מן השני: "ויהי רעב". מה היה – רעב היה. במקרה זה מדובר בפועל רגיל.

ב. אחרי צורת ויהי הפותחת משפט, והריקה מכל משמעות, בא לעולם תיאור זמן: "ויהי בימי שפט השפטים..."; "ויהי בנסעם מקדם...". (בראשית יא 2); "ויהי כי ארכו לו שם הימים..." (שם כו 8).⁶

ג. האירוע שתיאור הזמן מתייחס אליו מסופר במשפט ראשי נפרד. המשפט הזה מתחיל בדרך כלל בצורת ויקטל, אך מזדמנים גם משפטים בצורת עבר רגיל ומשפטים שמניים, כגון "ויהי בבקר והנה הוא לאה" (שם כט 25).

בתנ"ך כולו נמצא הדגם הזה לצורתיו השונות כ-380 פעם. לרוב מזדמן המבנה בדברי בעל הסיפור האלמוני, אולם לעתים נמצא גם בפיהם של גיבורי העלילה בספרם את קורותיהם.

4. הוויכוח מודגם היטב בקובץ I. Young (ed.), *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology*, JSOTSup 369, London & New York 2003
5. ראה C. van der Merwe, "The Elusive Biblical Hebrew Term *wyhy*", *Hebrew Studies* 40 (1998), pp. 83–114; K. Jongeling, "‘And It Came To Pass’ Again", in L. Kogan et al. (eds.), *Memoriae Igor M. Diakonoff, Babel und Bibel* 2, Winona Lake 2005, pp. 291–329
6. רק פעם אחת מזדמן תיאור מקום במקום תיאור זמן: "ויהי בדרך במלון ויפגשהו ה'" (שמות ד 24).

3. מוצא הדגם המשתמש ב"ויהי"

אפשר לשער שהדגם המתואר נולד בסגנון הסיפור שבעל פה. אכן, אחד הסימנים המובהקים של הסגנון האורלי הוא קיצור המשפטים. סיפור אורלי טיפוסי מתאפיין ברצף של משפטים קצרים.⁷ ההישג העיקרי של הדגם הוא הצלחתו להפיק "אריזה" מסוימת של המידע המובע בסיפור. מידע שהיה יכול להימסר במשפט אחד ארוך מחלקים אותו לשני משפטים קצרים יותר. במקום "וימצאו בנסעם מקדם בקעה בארץ שנער" – משפט ארוך שיתקשה השומע לעקוב אחריו – מועדף הנוסח "ויהי בנסעם מקדם, וימצאו בקעה בארץ שנער".

לפי השערה זו צפוי שגם תיאור הזמן הבא אחרי ויהי יהיה קצר. ובאמת אנחנו מוצאים מקרים רבים של תיאורי זמן הכוללים בין תיבה אחת לשש תיבות במשפטי ויהי, במיוחד בסיפורי האבות שבספר בראשית ובסיפורים על אליהו ואלישע, שרקעם העממי מקובל על רבים. הסיפורים האלה משקפים כנראה מסורת שבעל פה ושומרים על כמה מתכונותיה. אולם בהקשרים אחרים מזדמנים אחרי ויהי תיאורי זמן הרבה יותר ארוכים:

מלכים א ו 1: ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מארץ מצרים בשנה הרביעית בחדש זו הוא החדש השני למלך שלמה על ישראל ויבן הבית לה'.

בפסוק הזה תופס תיאור הזמן 21 תיבות. סגנון כזה אינו משקף מסורת שבעל פה. המשפט מייצג באופן גלוי את סגנון הארכיבר הרושם בכתב. הדוגמה מראה שסופרי ישראל בתקופה המקראית שמרו על תכונות מסוימות של הסגנון הקדום, המשתרש במסורות שבעל פה, גם כשהסיפור נוצר מלכתחילה בכתב.⁸

4. העברית המקראית הקלסית והמאוחרת: הבדלים מספריים

כבר במאה התשע עשרה העירו חוקרים שויהי, בתפקידו הסיפורי המתואר לעיל, אופייני יותר לעברית המקראית הקלסית מאשר לעברית המקראית המאוחרת.⁹ כנגד

7. F. Polak, "Style is More than the Person: Sociolinguistics, Literary Culture, and the Distinction between Written and Oral Narrative", in *Studies in Chronology and Typology* (n. 4 above), pp. 38–1093. ומאמרים אחרים של פרנק פולק.

8. על התארכות תיאור הזמן בקורפוס העברית המקראית המאוחרת ראה M. Eskhult, *Studies in Verbal Aspect and Narrative Technique in Biblical Hebrew Prose*, Uppsala 1990, p. 115.

9. בהתעלמו מעובדות אלה טען שילה, שהשימוש הסיפורי בויהי אופייני דווקא לעברית

כ־300 היקרויות מספר בראשית עד מלכים ב יש רק 38 היקרויות בקורפוס של העברית המקראית המאוחרת. יתר על כן, אפשר להצביע על חילופים טיפוסיים המגלים, שלסופרים המאוחרים לא היה השימוש בויהי קרוב:

מלכים ב כב 3: ויהי בשמנה עשרה שנה למלך יאשיהו שלח המלך את שפן בן אצליהו בן משלם הספר בית ה'.

דברי הימים ב לד 8: ובשנת שמונה עשרה למלכו לטהר הארץ והבית שלח את שפן בן אצליהו ואת מעשיהו שר העיר ואת יואח בן יואחז המזכיר.

בגרסה המשוכתבת של דברי הימים לא נמצא מקום לצורת ויהי. התמעטות ההיקרויות של ויהי סיפורי מתיישבת יפה עם ההשערה שהעלינו לעיל בעניין מקורו של המבנה. בתקופה שאחרי הגלות התרחקו סופרי ישראל מן המסורת שבעל פה. עיקר המסורות הלאומיות נמסרו מעתה בכתב. סופרי בית שני המשיכו לכתוב בסגנון המקראי שהיה מוכר להם מן הטקסטים, אולם התנתקו מן השפה הקלסית בחיותה. עובדה זו מסבירה איך סופר אחד יכול להרבות בשימוש בויהי (למשל נחמיה, המשתמש בו 11 פעמים) וסופר שני ממעט בשימוש הזה (למשל המחבר של הקטעים המקוריים של ספר דברי הימים). הדגם "ויהי – תיאור זמן – משפט ראשי" היה מוכר ואף מובן לסופרים מתקופת בית שני, אולם הם לא נזקקו לו. הם השתמשו בו אך ורק כדי להקנות לכתובים שלהם צליל "מקראי", כדי להדגיש את ההמשכיות שבין הספרות הלאומית העתיקה לבין הספרים שלהם.

5. העברית המקראית הקלסית והמאוחרת: הבדלים תחביריים

ההבדל בין השימוש בויהי בעברית הקלסית לעברית המקראית המאוחרת אינו ניכר רק מהתמעטות ההיקרויות, אלא גם מן התחביר עצמו. גם במבנה תיאור הזמן וגם במבנה המשפט הראשי מתייחדת הלשון הקלסית בהשוואה ללשון הבתרא-קלסית.¹⁰ להלן אנביל את הערותיי למבנה תיאור הזמן.

A. Schüle, "Zur Bedeutung der Formel *wajjehi* in ראה המאוחרת; Übergang zum Mittelhebräisches Tempussystem", in A. Wagner (ed.), *Studien zur hebräischen Grammatik*, OBO 156, Freiburg & Göttingen 1997, pp. 115–125
 וראה ביקורתו הצודקת של אסקהולט: M. Eskhult, "Traces of Linguistic Development in Biblical Hebrew", *HS* 46 (2005), pp. 367–368

10. כדוגמה בהבדל בתחביר המשפט הראשי אפשר להצביע על כך שהמבנה "ויהי – תיאור זמן – והנה..." אינו מתועד אלא בפרוזה הקלסית.

5.1 תיאור זמן מפורש

בעברית הקלסית ניתן תיאור הזמן להיבנות בצורות שונות. רגיל ביותר המבנה שהגרעין שלו ב/כ + מקור נטוי + נושא:

בראשית ד 8: ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו.
שמואל א ד 18: ויהי כבוא ארון ברית ה' אל המחנה וירעו כל ישראל תרועה גדולה.

שגור מאוד גם צירוף של מילת יחס עם שם המציין זמן – יום, עת, בוקר, שנה וכו':

שמות יב 29: ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור בארץ מצרים.

אפשרות שלישית היא ליצור משפט טפל המביע זמן על ידי מילת חיבור כמו כי, כאשר, מאז, אחרי וכו':

שופטים ח 33: ויהי כאשר מת גדעון וישוכו בני ישראל ויזנו אחרי הבעלים.

בכל המבנים הללו אין ספק לגבי תפקיד הצירוף הבא אחרי ויהי. אפשר להגדירם כתיאור זמן מפורש. מבנים כאלה מזדמנים גם בעברית המקראית המאוחרת:
ב/כ + מקור נטוי + נושא:

דברי הימים ב כה 16: ויהי בדברו אליו ויאמר לו הליועץ למלך נתנוד.
אסתר ה 2: ויהי כראות המלך את אסתר המלכה עמדת בחצר נשאה חן בעיניו.

מילת יחס עם שם המביע זמן:

נחמיה ב 1: ויהי בחדש ניסן שנת עשרים לארתחשסתא המלך יין לפניו.

משפט טפל:

שם ג 33: ויהי כאשר שמע סנבלט כי אנחנו בונים את החומה ויחר לו.

מן הראוי להעיר על הבדל קטן. בעברית הבת-רקלסית לא מזדמן אחרי ויהי משפט משועבד על ידי מילת החיבור כי. וידוע הדבר שמילית זו אינה מתפקדת כלל בתיאורי זמן בעברית המקראית המאוחרת. בעברית הקלסית נמצאת כי אחרי ויהי 16 פעמים (ועוד פעם אחת באיוב 5). לעומת זאת במאוחרת אין המבנה הזה מתועד כלל. הבדל זה מודגם בפסוקים המקבילים שלקמן:

שמואל ב ז 1: ויהי כי ישב המלך בביתו...

דברי הימים א יז 1: ויהי כאשר ישב דויד בביתו.

אולם ישנו הבדל תחבירי משמעותי יותר בין שני שלבי לשון המקרא בשימושם בויהי.

5.2 פסוקית מצב כתיאור זמן

נוסף על המבנים המתוארים לעיל, עם תיאור זמן מפורש, נמצא בעברית הקלסית מבנה שתיאור הזמן בנוי בו כפסוקית מצב:

בראשית מב 35: ויהי הם מריקים שקיהם והנה איש צרור כספו בשקו.¹¹

הפסוקית "הם מריקים שקיהם" מתפקדת בדיוק כמו תיאורי הזמן המפורשים שראינו לעיל. אמנם חסר סימון של תפקיד כזה. רק המבנה וההקשר מגלים שמדובר בתיאור זמן. בעל תרגום השבעים מתרגם את הפסוק:

ἐγένετο δὲ ἐν τῷ κατακενοῦν αὐτοὺς τοὺς σάακους αὐτῶν καὶ ἦν ἐκάστου ὁ δεσμὸς τοῦ ἀργυρίου ἐν τῷ σάακῳ αὐτῶν καὶ εἶδον τοὺς δεσμοὺς τοῦ ἀργυρίου αὐτῶν αὐτοὶ καὶ ὁ πατήρ αὐτῶν καὶ ἐφοβήθησαν.

דהיינו "ויהי בהריקם את שקיהם והנה איש צרור כספו בשקו", כאילו מצא בנוסח העברי המונח לפניו את המבנה ב + מקור נטוי. ולמעשה שני המבנים מביעים לערך אותה משמעות.¹²

בקורפוס של העברית המקראית הקלסית מזדמנים כ-15 מקרים של ויהי ואחריו פסוקית מצב עם בינוני.

המבנה אינו משתנה באופן משמעותי כאשר במקום הבינוני בא פועל בעבר:

בראשית טו 17: ויהי השמש בָּאָה ועלטה היה והנה תנור עשן ולפיד אש.

הפסוקית "השמש באה" שווה לערך ל"כאשר באה השמש". מדובר בפסוקית מצב המתארת זמן בדיוק כמו בדוגמאות הבנויות על הבינוני הנ"ל. ההבדל היחיד הוא שאלה מביעים זמן רטרוספקטיבי, והללו זמן סימולטני.

זמן פרוספקטיבי מובע על ידי פסוקית מצב שנשואה מקור נטוי. מבנה מיוחד זה מתועד רק פעמיים:

יהושע ב 5: ויהי השער לסגור בחשך והאנשים יצאו.

11. בפסוק זה מסומן ויהי ברביע, טעם מפסיק המאשר את התפקיד הסיפורי של ויהי. טעם מפסיק מצוי במקרים דומים נוספים (למשל מלכים א יג 20, מלכים ב כ 11). במקרים אחרים מלווה ויהי בטעם משרת (למשל שמואל א ז 10; כג 26). טעם מחבר אינו מאשר את התפקיד הסיפורי של ויהי. יש לשקול את האפשרות שבעלי המסורה לא הכירו היטב את המבנה, ומתוך כך נפלו טעויות. אין ספק שבדוגמה כמו "ויהי שמואל מעלה העולה ופלשתים נגשו למלחמה בישראל" (שם ז 10) הפסוקית "שמואל מעלה העולה" ממלאת אותו תפקיד כמו "הם מריקים" בדוגמה המוצגת בפנים (בראשית מב 35).

12. המבנה תואר יפה בספרו של דרייבר; ראה S. R. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew*³, Oxford 1892, §165

בראשית טו 12: ויהי השמש לבוא ותרדמה נפלה על אברם והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליו.

בפסוקים האלה עדיף לקרוא שלא כפי הטעמים המסורתיים. ויהי מתפקד כמו בכל הדוגמאות הקודמות, והמילים הבאות אחריו – "השער לסגור" ו"השמש לבוא" – מהוות פסוקית מצב המביעה זמן. שיעור הכתובים הוא לערך: "כאשר עמד השער להיסגר, בחושך, יצאו האנשים..."; "כאשר עמדה השמש לשקוע...".

לבסוף, גם פסוקית שמנית יכולה למלא את התפקיד של תיאור הזמן אחרי ויהי:

שמואל ב יג 30: ויהי המה בדרך והשמעה באה אל דוד.

המה בדרך – כאשר הם בדרך.

בסך הכול ישנם כ-25 דוגמאות המייצגות את המבנים שבהם תיאור הזמן הבא אחרי ויהי בנוי כפסוקית מצב.¹³ תחביר זה מתועד בקורפוס הקלסי, ועוד בירמיהו לז 13.¹⁴

בקורפוס של העברית המקראית המאוחרת אין מבנים כאלה חוץ ממקרה אחד שהעתיק בעל דברי הימים מספר שמואל:¹⁵

דברי הימים א טו 29: ויהי ארון ברית ה' בא עד עיר דוד ומיכל בת שאול נשקפה בעד החלון.

אולם בפסוק שני שינה בעל דברי הימים שינוי קל כשהעתיק ממקורו הספרותי:

מלכים ב ח 21: ויעבר יורם צעירה וכל הרכב עמו ויהי הוא קם לילה ויכה את אדום.

דברי הימים ב כא 9: ויעבר יהורם עם שריו וכל הרכב עמו ויהי קם לילה ויך את אדום.

בספר מלכים שווה הפסוקית "הוא קם לילה" בערך ל"כאשר קם לילה", ומתפקדת כפסוקית זמן. שיעור הפסוק (על אף הטעמים) הוא "אחרי שהוא קם בלילה הכה את אדום".

13. עם בינוני – בראשית מב 35; שמואל א ז 10; כג 36; שמואל ב טו 32; מלכים א יג 20; כ 39, 40; מלכים ב ב 11; ו 26; ח 5; יג 35; יט 37; ישעיהו לז 38; שמואל א כה 20 (נ"מ והיה). עם עבר – בראשית טו 17; שמואל ב טו 32; מלכים ב ח 21; כ 4; שמואל ב ו 16 (נ"מ והיה). עם מקור נטוי – בראשית טו 12; יהושע ב 5. עם משפט ש מני – שמואל ב יג 30; מלכים א יח 7; ירמיהו לז 13. והשווה עוד בראשית כד 15; כז 30.

14. ראה גם ישעיהו לז 38 (מקביל למלכים ב כ 39).

15. ראה שמואל ב ו 16: "והיה ארון ה' בא עד דוד ומיכל בת שאול נשקפה בעד החלון". והיה במקום ויהי נובע כנראה מטעות או ממודרניזציה מאוחרת.

לעומת זאת, תחביר הפסוק בדברי הימים בעייתי במקצת. צירוף הפועל היה עם בינוני מביע בדרך כלל פעולה מתמשכת או פעולה חוזרת. אולם בפסוק זה מתבקשת הוראה של פעולה חד-פעמית. לאור הפסוק במלכים מסתבר שבעל דברי הימים מצא במקורו מבנה תחבירי שלא היה מובן לו; או שמא חשש שלא יהיה מובן לקוראיו. כדי ליצור נוסח חלק יותר השמיט את הכינוי הוא, המיותר לפי הבנתו. אם תיאור זה מתקבל על הדעת, יש לשאול לגבי הדוגמה הראשונה, דברי הימים א טו 29, איך תפס המחבר את הנוסח הלקוח מספר שמואל. אפשר שגם במקרה זה זיהה בעל דברי הימים את הצירוף ויהי + בינוני כפועל פריפרסטי (דהיינו "הארוך היה בא"), ולא כפי שהתכוון בעל ספר שמואל (דהיינו ויהי סיפורי + פסוקית מצב המביעה זמן).

6. מסקנות

מן החומר המוצג לעיל יוצא באופן ברור, שתחביר העברית הקלסית שונה מתחביר העברית המקראית המאוחרת. השימוש בויהי בסיפור הולך ומתמעט בספרים המאוחרים, דבר אשר היה ידוע לחוקרי הלשון מזמן. בנוסף אפשר לגלות הבדלים בתחביר עצמו. מבנים המתועדים היטב בתורה ובנביאים ראשונים אינם מזדמנים כלל בספרים המאוחרים.

לאור הנתונים אין ספק שהשימוש בויהי בספרי דברי הימים, עזרא-נחמיה, דניאל ואסתר מייצג שלב מאוחר יותר של הלשון העברית ביחס לתורה ולנביאים ראשונים. נמצא אמנם דוגמאות המתאימות לתחביר הקלסי לכל דבר, כגון אסתר ה 1: "ויהי ביום השלישי ותלבש אסתר מלכות". אולם התמעטות המקרים של ויהי סיפורי, ההימנעות משימוש במילית כי בתיאור הזמן והיעדר דוגמאות עם פסוקית מצב מצביעים על נכונות ההשערה הזאת.

מחברי הספרים המאוחרים המשיכו לכתוב בסגנון העברי העתיק, אולם לא הצליחו לשחזר אותו בשלמותו. הדגם "ויהי - צירוף זמן מפורש - משפט ראשי" הכירו בו כדגם מקראי מובהק והשתמשו בו. אולם הדגם היפה והאלגנטי שבו צירוף הזמן מובע על ידי פסוקית מצב לא השתמשו בו - כנראה משום שלא היה ברור להם כל צרכו.

בכך מאשר מחקרנו את החלוקה של לשון המקרא לשתי חטיבות דיאכרוניות. חלוקה זו ניכרת לא רק באוצר המילים אלא גם בתחביר.